

واردات شیشه در دوره قاجار

آرزو خانپور*

محمدتقی آشوری**

چکیده

در این پژوهش، با روش توصیفی به مطالعه میزان و نوع واردات محصولات شیشه‌ای در دوره قاجار پرداخته شده است. این بررسی نشان می‌دهد که بیش‌ترین میزان واردات محصولات شیشه‌ای از کشور روسیه انجام شده است. راه‌های مناسب و حمل و نقل سریع و آسان در سرعت بخشیدن به این امر بسیار مؤثر بوده است. این واردات شیشه‌های مصرفی و کاربردی را در بر می‌گرفت. محصولات شیشه‌ای واردشده از کشورهای اروپایی، که از طریق حکومت عثمانی انجام می‌گرفت، بیش‌تر جنبه تزئینی داشت و مخصوص طبقه مرفه جامعه قاجاری بود. هرچند رشد بی‌رویه محصولات شیشه‌ای موجب شکل‌گیری تلاش‌هایی برای تولید آثار شیشه‌ای در ایران می‌شد، اما بیش‌تر آثار شیشه‌ای مربوط به دوره قاجار در موزه‌های ایران متعلق به کشورهای اروپایی و روسیه بود که در این دوره وارد ایران می‌شد.

کلیدواژه‌ها: شیشه، واردات شیشه، دوره قاجار، تولید شیشه.

۱. مقدمه

انقلاب صنعتی اروپا (هجدهم م/ دوازدهم ق) دستاوردهای بزرگی مانند بهره‌گیری از نیروی بخار برای راه‌اندازی کارخانه‌ها به دنبال داشت. این امر نخست در انگلستان و سپس در ممالک دیگر اروپا انجام شد و به دنبال آن در رشته‌های گوناگون صنایع، به‌خصوص

---

* مربی دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول) A.Khanpour@tabriziau.ac.ir

** دانشیار دانشگاه هنر تهران Taghi.Ashouri@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۴/۲۹

نساجی و ریسندگی نوآوری‌هایی به عمل آمد و تحولات جدیدی به دست آمد که نتیجه آن ارتقای سطح تولید بود.

در آغاز حکومت قاجار عمده جوامع ایران روستایی بودند و صنایع در آن‌ها به شیوه سنتی از نسلی به نسل دیگر تسری می‌یافت. اما به سبب سیاست‌های توسعه‌طلبانه و متفاوت شاهان قاجار و تحولات نوینی که در اجتماع، فرهنگ و هنر این دوره رخ داد، بن‌مایه‌های صورت کنونی هنرها و صنایع جدید در این دوره پی‌ریزی شد.

واردات محصولات صنعتی در ایران دوره قاجار به سبب عواملی مانند گسترش شهرنشینی، توسعه تمایلات تجمل‌گرایانه، و عدم حضور کارخانه‌های صنعتی در ایران رشد کرد. محصولات وارداتی از جانب کشورهای که با ایران روابط تجاری داشتند به میزان بیش‌تری در بازارهای ایران عرضه شد. در واقع ایران به بازاری برای عرضه کالاها و اجناس خارجی بدل شد.

لرد کرزن در بازدید از ایران، در زمینه تولیدات داخلی، می‌نویسد:

ظروف و کارد و قاشق و بلور و شیشه و چینی و بدل آن‌ها را باید از خارجه وارد کنند و از آهن فقط چیزهای خیلی خام و خشن می‌سازند و ساختن شیشه‌آلات مرسوم نیست (کرزن، ۱۳۵۰: ۲/۶۶۶).

این پژوهش به پاسخ پرسش‌هایی از قبیل «سهم واردات محصولات شیشه‌ای در اقتصاد این دوره به چه میزان بوده است؟»، «بیش‌ترین میزان محصولات شیشه‌ای از چه کشورهایی و چه نوع محصولاتی بوده است؟»، و «وضعیت تجارت و بازرگانی آثار شیشه وارداتی به چه صورت بوده است؟» می‌پردازد. بدین منظور، در این پژوهش به روش توصیفی به مطالعه اسناد و روابط تجاری ایران با سایر کشورها در واردات محصولات شیشه‌ای پرداخته می‌شود. توجه و تأکید بر وضعیت واردات محصولاتی که حاصل صنایع جدید بوده است می‌تواند ریشه‌های شکل‌گیری صنایع معاصر ایران را مشخص سازد. هنر شیشه‌گری، که در ایران ریشه‌های تاریخی دارد، امروزه دچار رکود و ضعف بسیاری شده است. مطالعه و تأمل در حوزه واردات شیشه در دوره قاجار شاید بتواند راه‌کارهای رشد و توسعه آن را فراهم سازد.

در این پژوهش، با بررسی اسناد تجاری و تاریخی، وضعیت واردات شیشه در دوره قاجار مطالعه و با مطالعه نمونه‌های وارداتی، سهم سایر کشورها در توسعه شیشه‌های وارداتی در ایران تشریح و بررسی شده است.

مطالعه و بررسی رخ داده‌های تاریخ اقتصادی معاصر، که وضعیت هنر معاصر شیشه‌گری ایران را شکل داده است، می‌تواند علل رکود و راه‌کارهای توسعه این هنر را مشخص کند. رویکرد دولت و جامعه به بحث واردات شیشه هم‌زمان با دوره قاجار و انقلاب صنعتی رخ داد، در حالی که قبل از آن ایران از جمله کشورهای صادرکننده این محصول به شمار می‌رفت. انقلاب صنعتی و در پی آن عدم دسترسی ایران به امکانات ساخت محصولات صنعتی شیشه، که خود موضوعی مستقل برای مطالعه و بررسی به شمار می‌آید، موجبات حضور محصولات شیشه‌ای در ایران را فراهم کرد که تأثیرات بسیاری در نقش و فرم شیشه ایران گذاشته است. تاکنون نیز اغلب محصولات شیشه‌ای ایران وارداتی است. بنابراین، مطالعه و بررسی واردات در دوره قاجار به منزله اولین دوره ورود این محصولات بر ضرورت این پژوهش می‌افزاید.

در دوره قاجار شیشه از کدام کشورها وارد ایران می‌شد؟ چه محصولاتی و از چه کشورهایی وارد ایران می‌شد؟ دولت و تجار ایرانی چه نقشی در واردات شیشه ایفا می‌کردند؟ تاکنون تحقیق و پژوهش مستقلی با تأکید بر «واردات شیشه» در دوره قاجار انجام نگرفته است؛ فقط در پژوهش‌های تاریخی و اقتصادی اشاراتی کلی به اقتصاد دوره قاجار شده است: *تاریخ اقتصادی ایران: دوره قاجاریه* نوشته چارلز عیسوی از جمله منابع معتبر و کلی در حوزه مطالعه تاریخ اقتصادی دوره قاجار است که به حوزه واردات شیشه نیز اشاراتی کرده است (عیسوی، ۱۳۶۲). *اسناد تجاری ایران* به بررسی اسناد تجارت امین‌الضرب، که از تجار و بازرگانان مشهور دوره قاجار بود، می‌پردازد (مهدوی و افشار، ۱۳۸۰). پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه تأثیر واردات شیشه بر تولیدات شیشه دوره قاجار»، که نگارندگان این پژوهش نگاشته‌اند، به مطالعه اسنادی و تاریخی وضعیت هنر شیشه‌گری قاجار می‌پردازد که در نتیجه افزایش میزان واردات بود.

در این پژوهش با روش توصیفی به مطالعه اسناد تجاری و بررسی وضعیت واردات شیشه پرداخته شد. برای کشف اطلاعات جدید و تبیین تاریخ شیشه در دوره قاجار، اوضاع تجار و بازرگانان ایرانی و خارجی و امتیازات تجاری هر دو بررسی و تلاش شد با مطالعه گزارش اسناد تجاری به تبیین و توصیف واردات شیشه، انواع آن، و کشورهای واردکننده آن در این دوره پردازد. هم‌چنین با مطالعه میدانی درباره آثار شیشه وارداتی این دوره، که در اغلب موزه‌های ایران مشاهده می‌شود، به بررسی کمی و کیفی این آثار پرداخته شد.

با مطالعه اسناد تجاری و اقتصادی دوره قاجار مشخص می‌شود که شیشه اغلب از چه کشورهایی وارد ایران می‌شد؟ و این واردات شامل چه نوع محصولاتی بود؟ سپس با

مطالعه تجارت شیشه از سوی تجار و بازرگانان ایرانی و خارجی محدودیت‌ها و مشکلات آن‌ها و همچنین امتیازات تجاری بازرگانان خارجی مطالعه شد. در پایان پژوهش با بررسی مجموعه‌ای از آثار وارداتی شیشه در موزه‌های ایران، سهم واردات کشورها از نظر کمی و کیفی در آثار شیشه وارداتی تبیین می‌شود.

۲. وضعیت هنر شیشه‌گری ایران در دوره قاجار

در دوره قاجار، در بیش‌تر شهرهای ایران کارگاه‌های شیشه برای برآورده کردن نیازهای روزمره مردم وجود داشت.

بهترین تولید شیشه در قم، شیراز، و پس از آن اصفهان، تهران، تبریز، و کرمان صورت می‌گرفت که کارگاه‌های سنتی مذکور تنها قادر به تولید بطری، جام، لیوان، قرابه، و در مواردی گلاب‌پاش یا کوزه‌قلیان بودند؛ که این مقدار در مقایسه با تولید صنعتی چه از لحاظ کیفی و چه کمی قابل قیاس نبود (خانپور و آشوری، ۱۳۹۱: ۵۷).

در این دوره به سبب توسعه نیازهای جامعه به این محصول، کارگاه‌ها نتوانستند پاسخ‌گوی نیازهای بازار باشند و فضای حضور کالاهای شیشه‌ای وارداتی در بازار ایران فراهم شد.

توسعه زندگی شهری در این دوره موجب افزایش تقاضا در بازار شد و ناتوانی صنایع سنتی در برآوردن این میزان تقاضا زمینه را برای رونق تولیدات صنعتی بیش‌تر فراهم کرد. به تدریج، مجموع این شرایط و تحولات موجبات حضور کالاهای وارداتی را در ایران فراهم ساخت. در این پژوهش منحصراً به بررسی وضعیت شیشه‌های وارداتی در بازارهای ایران پرداخته می‌شود.

۳. رواج شیشه‌های وارداتی در بازارهای ایران

در دوره قاجار، صنعت شیشه در ایران به سبب سنتی بودن شیوه تولید نتوانست پاسخ‌گوی نیازهای داخلی، در مقیاس انبوه برای برطرف کردن بازار مصرفی و در مقیاس محدود برای تولیدات هنری و تجمل‌گرایانه باشد. بدین منظور «استفاده از آلات بلوری ساخت خارج به‌ویژه توسط اقلیت‌های توان‌گر یا افراد نواندیش و طبقه درباری و امثال آنان مورد توجه واقع شد» (رضایی، ۱۳۷۸: ۱۲/۸۰۹). در نتیجه، شیشه نیز در شمار کالاهای وارداتی قرار گرفت. نیاز بازار داخلی به محصولات صنعتی سبب شد که «ایران از روسیه اجناس

متعددی را وارد کند. هم‌چون مسکوکات طلا و نقره، آهن، انواع و اقسام کارد و چنگال، شیشه‌آلات، عینک، و ...» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۰۷).

میزان و حجم آثار شیشه‌ای وارداتی از روسیه در سراسر حکومت قاجار از سایر حکومت‌ها بیش‌تر بود. بروگش در توصیف رکود بازارهای سلطان‌آباد و حضور کالاهای روسی و انگلیسی می‌نویسد:

بازار سلطان‌آباد، که با عجله ساخته شده است، کوچک و محقر است و قابل مقایسه با شهرهای بزرگ نیست. مشتریان و خریداران کمی در آن دیده می‌شوند. ولی از همه شگفت‌آورتر وجود کالاهای لوکس خارجی در دکان‌های این بازار بود، از جمله ظروف چینی و بلور ساخت روسیه و پارچه‌ها و منسوجات انگلیسی در دکان‌ها به مقدار زیاد دیده می‌شد (بروگش، ۱۳۶۸: ۳۳۴).

در سال‌های ۱۸۸۸ م / ۱۳۰۵ ق بهای واردات از کشورهایی مانند اتریش به سبب روابط سیاسی مطلوب افزایش یافت: «بهای واردات از سال ۱۸۸۹ م / ۱۳۰۶ ق: بلور و ظروف چینی اتریش: ۱۲۰۰۰۰ تومان، بلور و ظروف چینی فرانسه: ۸۰۰۰۰ تومان، بلور و ظروف چینی روسیه: ۱۰۰۰۰۰ تومان» (کرزن، ۱۳۵۰: ۶۶۸ / ۲).

مراکز عمده‌ای که اجناس مورد نیاز ایران را فراهم می‌کردند انگلستان، روسیه، فرانسه، آلمان، اتریش، و هندوستان بودند و به‌اختصار می‌توان اظهار کرد:

واردات از فرانسه: قند، شیشه‌آلات، ظروف چینی و اجناس ابریشمی. از آلمان و اتریش: شیشه، بلور، پارچه‌های پشمی، قاشق، کارد و شکر. از هندوستان: چای، چلوار، برنج و روی، دارو، ادویه، حریر، گلابتون و دبیت بود (همان: ۶۶۷).

گفتنی است که کشورهایی مانند فرانسه، که فاقد مرز مشترک با ایران بودند، محصولات خود را از راه کشورهایی مانند ترکیه وارد می‌کردند. در این بین «ایران از ترکیه اجناس زیر را وارد می‌نمود: مسکوکات و مفتول طلا، جواهرات، حریر موج‌دار، شیشه‌آلات، شیشه‌های منقوش و ...» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۰۸). علاوه بر آن، باید به واردات آینه و شیشه کریستال از استانبول و روسیه اشاره کرد که در آن سال‌ها «وارد کردن آینه و شیشه‌های کریستال از استانبول و روسیه معمول بود و سالانه پول زیادی از هزینه‌های مملکتی را تشکیل می‌داد» (همان: ۴۲۳).

کالاهای آنگینۀ اروپا حتی با عبور از ایران به کشورهای دیگر نیز می‌رفت.

چنان‌که کالاهایی که به تهران وارد می‌شده، از طریق مشهد به آسیای مرکزی صادر می‌شده است. آثار آنگینۀ (بلور) روسی را روس‌هایی که با خراسان تجارت داشتند وارد این

منطقه می‌کردند. بلور اروپایی حتی در خانه‌های اشرافی طوایف بختیاری هم دیده می‌شد و خرید و فروش آن در میان ایشان رواج داشت (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۱/۱۶۸).

این محصولات آن دسته از تولیداتی بودند که در ایران جنبه تزئینی و تجمل‌گرایانه داشتند.

اولین کریستال‌هایی که در قرن ۱۹ وارد ایران گردید از جانب اروپا بوده که تراش داده و طلاکاری شده بودند، بعد از آن کارخانه شیشه بیکوز (Beykoz) در نزدیکی استانبول به تولید محصولاتی به تقلید از اروپا مبادرت ورزید که از جمله آن‌ها بارفتن بود (Diba, 1993: 6/2).

از این دوره به بعد کشورهایمانند ترکیه برای تسلط بر بازارهای ایران محصولاتی مطابق با سلیقه ایرانی تولید کردند.

واردات شیشه از کشورهای مختلف سبب ورود ظروفی با ویژگی‌های گوناگون شد. در مطالعه شیشه‌های وارداتی به دو گروه از این آثار برمی‌خوریم:

۱. آثاری که به صورت انبوه به منزله کالای مصرفی عوام وارد ایران می‌شد. این گروه از کالاهای شیشه‌ای شامل شیشه‌های تخت برای استفاده در پنجره خانه‌ها، استکان‌ها و فنجان‌های چای‌خوری، ظروف غذا، و ... بودند که جنبه مصرفی داشتند. این نوع کالاهای که در آن‌ها کم‌تر به کیفیت آثار پرداخته می‌شد، اغلب از کشورهایمانند روسیه و اتریش وارد ایران می‌شد.

۲. آثار شیشه‌ای که برای طبقه متمول و مرفه جامعه کاربرد داشت. این آثار با ویژگی‌های متمایز در مواد اولیه و روش ساخت و تزئین تولید می‌شدند که این امر خود دلیلی بر استفاده آن‌ها در ایران به منزله کالای تزئینی و تجملی در بین طبقه اشراف بود که در میهمانی‌ها جنبه مصرفی می‌یافت. از آن‌جا که ظروف وارداتی گروه دوم جنبه تزئینی داشت، کیفیت مواد و ساخت آن نیز بهتر از گروه اول بود.

۱.۳ واردات شیشه از روسیه

بازار نواحی شمالی و مرکزی ایران در اختیار روس‌های تزاری و بازار نواحی جنوبی در اختیار انگلیس‌ها بود. بارها از حضور شیشه‌های روسی در بازارهای محلی یاد شده است. «در بازارهای قوچان انواع ظروف شیشه‌ای و فلزی و چینی که از روسیه وارد می‌شد معامله می‌گردید» (دالمانی، ۱۳۷۸: ۱۱۱). فروش و معامله این کالاهای در بازارهای محلی نشان‌دهنده وسعت این آثار در زمره ظروف روزمره و مصرفی است. تنوع در شیشه‌های

روسی تابع عواملی مانند نوع محصولات و کارخانه‌های صنعتی بود که در دوره‌هایی در روسیه فعالیت می‌کرد. «دولت روسیه در این دوره، شیشه‌آلات، چینی، و کریستال به ایران می‌فرستاد. یکی از علل پیشرفت روسیه در مسئله تجارت نزدیکی و همسایگی با ایران بود، زیرا روابط تجاری بدون هیچ‌گونه مانعی برقرار می‌شد» (تاجبخش، ۱۳۸۲: ۴۱۵). «تولیدات شیشه‌ای روسیه با تولیدات شیشه بوهمی و فرانسوی دم از رقابت می‌زد و گاه بر آن می‌چربید» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۲۱۵).

خسرو میرزای قاجار در سفر خود که به قصد عذرخواهی از واقعه قتل گریبایدوف به پترزبورگ انجام گرفته بود (۱۸۲۹ م / ۱۳۴۵ ق)، پس از بازدید از کارخانه شیشه‌گری که عایداتی برای دولت روسیه داشته، از کارخانه بارفتن سازی نیز بازدید کرد و در این باره شرحی نوشته است:

مصالح را که نرم کرده و خمیر نموده بودند، استادها به واسطه چرخ‌هایی که به پای خود به گردش درمی‌آوردند، خمیره ظروف را، که بر بالای چرخ گذاشته بودند، به حرکت انگشتان دست ترکیب‌های مختلف می‌دادند. بعد از آن در خانه دیگر به کوره‌هایی که شبیه به کوره ریخته‌گری ایران بود برده، در مرحله بعد طبخ می‌کردند. از آنجا تا به اتاق‌های دیگر فرستاده، میناسازی و فرفوره‌کاری می‌کردند و در کوره‌هایی مانند کوره‌های میناسازی ایران آتش می‌دادند (افشار، ۱۳۴۹: ۲۷۷).

تولیدات این کارخانه، که بدل چینی تولید می‌کرد، عواید چندانی برای دولت روسیه فراهم نمی‌کرد. این کارخانه به وسیله فرانسوی‌ها در روسیه ساخته و اداره می‌شد و در نهایت تولیدات سودمندی نداشت. اما همان‌گونه که ذکر شد، او از کارخانه شیشه‌گری نیز بازدید کرد و گفت:

آن کارخانه‌ای است مشتمل بر چندین اطاق. اطاقی میان کوره بود جهت آب کردن مصالح بلور. همین که مصالح در کوره گذاخته می‌شد، با لوله میان خالی به قدر ضرورت از آن برمی‌داشت و نفس در آن دمیده با انبری که در دست داشت، هر ترکیبی که می‌خواست به آن می‌داد، اگر تا پذیرفتن همه ترکیب‌های مخیله، مصالح سرد شده قبول ترکیب نمی‌کرد، دوباره او را به کوره برده گرم می‌نمود تا تراکیب مخیله را به اتمام می‌رسانید. در حضور شاهزاده شیشه‌قلبانی ساختند و هم‌چنین شیشه‌های نازک میان‌خالی که برای تشخیص درجه گرمی و سردی هوا جیوه در آن می‌کنند (همان: ۲۷۶).

آشنایی ایرانیان با مظاهر انقلاب صنعتی انگیزه‌های تولید و رواج صنایع در ایران را فراهم می‌سازد.

۱.۱.۳ تجارت‌خانه سوریان کوسیچ (Severian Kossyich)

ضعف سیاسی و اقتصادی دولت مرکزی در دوره قاجاره و سردرگمی کارگذاران دولتی در برابر اعمال نفوذ قدرت‌های استعماری سبب شد تا دولت قاجار موانع تاریخی رشد و توسعه سرمایه‌داری را از اسلاف خود به ارث ببرد، در حالی که نتوانست عوامل رشد سرمایه‌داری وابسته به حکومت را، که دولت‌های نیرومندتر در طول تاریخ ایران تدارک می‌دیدند، فراهم آورد. گذشته از سیاست‌های مساعد پولی و گمرکی، توسعه شبکه‌های ارتباطی و تأمین امنیت راه‌های تجاری از عوامل مؤثر در رشد فعالیت‌های تجاری و وسعت بخشیدن به بازار ملی بود که دولت‌های مرکزی نیرومند در تاریخ ایران همواره بدان پرداخته‌اند. حال آن‌که قاجارها نتوانستند اقدامات مؤثری در این زمینه به عمل آورند.

سرمایه‌گذاران غربی، که ابتدا برای فعالیت‌های بازرگانی به ایران روی آورده بودند، از اوایل قرن چهاردهم به سرمایه‌گذاری صنعتی در کشور ما علاقه پیدا کردند و کار خود را رفته‌رفته گسترش دادند. در این میان سرمایه‌گذاران روسی یا تحت‌الحمايگان آنان سهم عمده‌ای در سرمایه‌گذاری خارجی داشتند (اشرف، ۱۳۵۹: ۶۰).

به گونه‌ای که:

در سال ۱۲۵۷ هجری (۱۸۴۱ م) پیمان بازرگانی میان انگلستان و ایران با شرایط پیش‌نهادی دولت بریتانیا، مبنی بر این‌که رعایای آن دولت از حقوق برون‌مرزی برخوردار و از پرداخت عوارض گمرک داخلی معاف باشند، منعقد گردید. این گونه به کالاهای انگلیسی وارده به ایران ۵ درصد بهای کالا، گمرک تعلق می‌گرفت و بازرگانان آن کشور از پرداخت مالیات‌ها و عوارض دیگر در داخل ایران معاف‌اند. بعدها کشورهای سرمایه‌دار اروپایی دیگر از این حقوق و امتیازات کشور ایران بهره بردند؛ به سال ۱۲۷۲ هجری فرانسه و به سال ۱۲۷۹ هجری بلژیک، دانمارک، هلند، سوئد و نروژ پیمان‌های بازرگانی مشابهی را با ایران منعقد کردند (گراتوسکی، ۱۳۵۹: ۳۳۹).

نامنی تجار ایرانی در بازرگانی و واردات کالاهای خارجی، که نتیجه عدم حمایت دولت ایران از تجارت داخلی در زمینه گمرک، حمل و نقل، و ... بود، سبب رکود تجارت کالاهای وارداتی از سوی تاجران ایرانی شد. از این رو، کشورهای صنعتی از حمایت بی‌شائبه دولت ایران برخوردار شدند و به فکر احداث و برقراری تجارت‌خانه‌هایی افتادند که کالاهای صنعتی خود را مبادله کنند و سود حاصل از معاملات را نیز عاید تجار و بازرگانان خود گردانند.

تسهیلات و امنیتی که برای تجار خارجی در سرزمین ایران از قبل دولت‌های خویش فراهم شده بود سبب تشکیل تجارت‌خانه‌هایی در شهرهای بزرگی مانند تهران و تبریز شد. این تجارت‌خانه‌ها هر کدام در زمینه خاصی به فعالیت‌های تجاری مشغول شدند.

در پی این سیاست توسعه‌طلبانه اقتصادی بود که تجارت‌خانه‌های خارجی در دوره قاجار در شهرهای ایران شروع به فعالیت کردند. در این میان، تجارت‌خانه «سوریان کوسیچ» از شرکت‌های روسی بود که به فروش و ارائه محصولات شیشه‌ای و چینی آلات اقدام کرد.

استقبال ایرانیان از کالاهای شیشه‌ای موجبات سرمایه‌گذاری و ایجاد تجارت‌خانه‌ای بدین منظور را فراهم آورده بود. «درآمد این تجارت‌خانه ۱۰۰۰۰۰۰ روبل در سال بود» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۵۶۵). استقبال از کالاهای تجملی و قرار گرفتن کالاهایی مانند چهل چراغ و لاله در نیازهای ضروری در خانه ایرانی از جمله عادات رایج در این دوره به شمار می‌آید.

هم‌زمان با تجارت‌خانه‌های خارجی، برخی از تاجران ایرانی نیز به وارد کردن کالاهای شیشه‌ای اقدام کردند که به سبب اوضاع مساعد تجاری، برای تجار خارجی و اوضاع نامساعد برای بازرگانان داخلی به ناکامی واردکنندگان داخلی انجامید.

۲.۳ واردات شیشه از اروپا

شیشه‌های صنعتی اروپا در این دوره با کاربرد تجملی و تزئینی به میزان زیادی وارد ایران شد و عموماً از آن استقبال کردند. در دوره قاجار، شیشه‌های وارداتی اروپایی از کشورهایی مانند انگلستان، فرانسه، و اتریش وارد ایران شد. در این دوره، شیشه از انگلستان به سبب روابط سلطه‌گرانه دولتش بر ایران، به‌سهولت وارد خاک ایران می‌شد. انگلستان محدودیت‌هایی مانند پرداخت گمرکات، عوارض راه‌داری، و مالیات را در پی معاهده‌های سیاسی برای بازرگانان خود برطرف می‌کرد. ارزش اقلام وارداتی از انگلستان و هندوستان (مستعمره انگلستان) که انتشار یافته است از لحاظ مقیاس تجارتي قابل اعتماد نیست. «بعضی اجناس از قبیل قند مارسی و بلورآلات اتریشی از طریق بمبئی در کشتی‌های انگلیسی و به وسیله تاجران انگلیسی وارد می‌گردد» (کرزن، ۱۳۵۰: ۲/۶۸۰).

در مشاهدات و گزارش‌های سیاحان این دوره به شیشه‌های ساخت انگلستان در خانه‌های ایرانی بسیار اشاره می‌شود؛ بروگش در توصیف منزل بیگلربیگی حاج قوام، شهردار شیراز، می‌نویسد:

کف تالار با فرش‌های بسیار گران‌بها مفروش شده بود و لوسترها و چهل چراغ‌های ساخت انگلستان از سقف تالار آویزان بود، مبل‌های آن نیز تماماً انگلیسی و از هندوستان وارد شده بود (بروگش، ۱۳۳۸: ۴۸۰).

هانری رنه دالمانی نیز در بازدید از بازار اصفهان می‌نویسد:

در این بازارها آنچه به‌ندرت به چشم می‌خورد کالاهای فرانسوی است. در حقیقت آنچه در این بازارها فراوان است عبارت است از اشیای بلور اطریشی، پارچه‌های انگلیس، و انواع کالاهای روسی. در واقع متحدان خوب ما با انعقاد قراردادهایی با شاه ایران بازارهای این کشور را از مال‌التجاره‌های متنوع خود انباشته‌اند. در بازار ایران اشیای چینی و بلور نازل نیز به فروش می‌رسد که معلوم نیست کار کدام کشور است (دالمانی، ۱۳۷۸: ۵۷۷).

در جای دیگر در توصیف کاخ گلستان آورده است:

تماشاگر هنگام ورود از تالار جارها و چهل چراغ‌های بلور تراش‌دار مبهوت می‌شود. در میان این اشیای بلورین تعداد اشیای ساخت کارخانه‌های سن‌لویی و سن‌گوبن از محصولات دیگر کارخانه‌های بلورسازی اروپا بیش‌تر است. با همه این احوال باید اذعان کرد که آرایش ساختمان و نحوه‌ارائه این اشیای نفیس و ظریف از سلیقه مطلوب برخوردار نیست (همان: ۳۹۶).

او در مشاهده بازار تهران به شیشه‌های تراش‌داری اشاره می‌کند که محصول کشور اتریش است.

بیش‌ترین کالای دکان‌های فروش اشیای خانگی چهل چراغ‌ها و لاله‌ها و دیگر اشیای بلورین تراش‌دار است. ایرانیان دل‌داده کالاهای زرق و برق دارند و کشور اتریش با داشتن نمونه‌های بزرگ تولید این گونه کالاهای صادرکننده دست اول آن‌ها به ایران و دیگر کشورهای مشرق‌زمین است (همان: ۴۰۹).

در تمام این توصیفات مشاهده می‌شود که کالاهای روسی، انگلیسی، و اتریشی بیش‌تر به صورت جار و چهل چراغ تراش‌دار بوده و جنبه تجملی و اشرافی داشته‌اند. سیاحان ایرانی نیز در سفر به غرب شیشه‌های اروپا در آن دوره را توصیف کرده‌اند که قطعاً در تولیدات و سلیقه ایرانی تأثیر داشته است. فتاح‌خان گرم‌رودی در توصیف صنایع‌خانه‌ای در پاریس در این دوره می‌نویسد:

معتبری در غرب ترتیب داده نموده‌اند که در مدت هر پنج سال هر کس از هرگونه اقمشه و اسباب و آلات اعم از بلورینه و بارفتن و فلزات و غیره اختراع نموده، به طرح و طرز تازه

ساخته باشد. در همان خانه حاضر و تا سه ماه آماده می‌دارند که عموم مردم آمده به‌مرور ملاحظه و دقت می‌نمایند، هرکسی چیز عجیب و غریبی ساخته و در صناعت طرح نوی انداخته باشد از دولت انعام کلی می‌دهند (گرمودی، ۱۳۴۷: ۸۱۴).

او در توصیف شهر پاریس می‌گوید:

شعاع شیشه و اسباب بلور و بارفتن و آلات جواهر و مرآت (جمع آینه) و الوان اقمشه و ضیاء لاله و مردنگی و مشکات در میان دکاکین و حجرات و نور قنادیل در کوچه و میدان و بازار و عمارت به سکه به هم دیگر می‌پیچد مانند روز روشن است (همان: ۸۰۷).

فرخ‌خان امین‌الدوله در سفر به فرانسه از کارخانه‌های پاریس بازدید کرده و می‌نویسد: «کارخانه قلیاب‌سازی که قلیاب را طوری تصفیه می‌نماید که مثل نمک بسیار سفید می‌شود و آن نمک را برای آب کردن اجزای بلور می‌سازند» (سرابی، ۱۳۶۱: ۲۷۲).

شیشه‌های وارداتی در دوره قاجار به عناوین و نام‌های گوناگونی شناخته و طبقه‌بندی می‌شد. بیش‌ترین آثار این دوره به نام شیشه بارفتن شناخته می‌شد که در مواردی با شیشه‌های اپالین^۲ شباهت‌هایی دارد و به همین سبب آن‌ها را مترادف هم می‌شمارند. در بین شیشه‌های وارداتی، به گروهی از آنان شیشه‌های باکارات^۳ (Baccarat) گفته می‌شود که تولیدات کارخانه‌ای به همین نام در فرانسه بود.

۴. وضعیت تجار و بازرگانان ایرانی در مبادلات محصولات شیشه‌ای

طبقه تجار و بازرگان همواره موقعیت ممتازی در جامعه ایرانی داشتند. آنان نزد حاکمان وقت، به سبب حمایت مالی از دربار و دولت، و نزد عوام، به سبب نفوذی که در بازار داشتند، محترم بودند. در این دوره، بازرگانان علاوه بر معاملات تجاری، به واردات و صادرات روی آوردند. حال این‌که صادرات به تجارت مواد خام و کشاورزی در میزان کم و به صورت معاوضه با کالا اطلاق می‌شد که در عمل هیچ‌گونه پولی را وارد کشور نمی‌کرد. انبوهی از کالاهای صنعتی کشورهای غربی و روسیه در ازای پول و طلا مبادله می‌شد. همان‌گونه که پیش از این گفته شد، حمایت دربار بیش‌تر شامل حال تجارت‌خانه‌های خارجی بود تا حدی که تاجر ایرانی سه تا پنج برابر مالیات و گمرکی را نسبت به تاجر خارجی می‌پرداخت. تا این‌که جز موارد معدودی مانند امین‌الضرب، که هوش اقتصادی و سرمایه‌مطلوبی داشت، بسیاری از تجار فضای ناعادلانه رقابت را رها کرده و به مبادلات داخلی قناعت ورزیدند.

۱.۴ تجارت‌خانه امین‌الضرب

حاج محمدحسن اصفهانی، معروف به امین دارالضرب (حاج محمدحسن کمپانی)، از تجار و بازرگانان بانفوذ و قدرت‌مند در دوره ناصرالدین‌شاه بود. او از معدود تاجران بود که در روند گسترش سرمایه‌گذاری‌های صنعتی، کارخانه بلورسازی احداث کرد. کارگاه امین‌الضرب شاید یگانه کارگاه بلورسازی بود که با سرمایه‌گذاری بازرگانان داخلی شروع به کار کرد و مدت زیادی نیز به کار خود ادامه داد.

حاج محمد اصفهانی برای سهولت در مبادله کالا و وارد کردن اجناس از کشورهای غربی برادر خود، حاج ابوالقاسم خان اصفهانی، را که در استانبول مقیم بود در دفتر خود در این شهر، در مقام نماینده تجاری خویش، قرار داده بود. در کتابی با نام *اسناد تجارت ایران* در سال ۱۸۷۰ م/ ۱۲۸۷ ق، مجموعه‌ای از مکاتبات آن دو آمده است که نیاز بازار از جانب امین‌الضرب منظم برای او گزارش می‌شد تا در لیست اقلام وارداتی سهوی قرار نگیرد. در مطالعه گزارش شیشه‌های وارداتی از هر دو جانب به نکات قابل توجهی برخورد می‌کنیم: در زمینه جار و چهل‌چراغ‌هایی که باید از استانبول وارد ایران می‌شد، جداگانه سخن می‌گوید و شرایط و اوضاع فروش آن‌ها را گزارش می‌دهد:

در خصوص چهل‌چراغ و جار به سلامت رسیده موجود است. هرگاه شاه این‌جا می‌شد خوب می‌توانستم بفروشم. حال باز تحمل دارم شاید انشاءالله بعد از ورود قبله عالم به خود پادشاه بفروشم و الان چند نفر طالب‌اند، لکن به این فیهات‌ها که نوشته‌اید نمی‌شود فروخت. تا ببینم چه قیمت مصرف خواهد شد (مهدوی و افشار، ۱۳۸۰: ۲۵۰).

از این گزارش کوتاه تجاری برمی‌آید که اقلامی مانند جار و چهل‌چراغ، که قیمت بالاتری نسبت به دیگر اجناس دارند، جز شاه خریدار دیگری نداشت و این مؤید انحصار این کالاها نزد شاه، اشراف، و طبقه مرفه جامعه ایرانی بود و مصرف عام واقع نمی‌شد. در جای دیگری می‌گوید: «بیست و سه صندوق چهل‌چراغ‌ها کماکان موجود است. یک زوج جار زمینی هفت‌لاله او را فروختم یک و پنجاه تومان» (همان: ۲۶).

اسناد تجارت امین‌الضرب علاوه بر توان‌مندی‌های اقتصادی در اقشار مختلف جامعه برای خرید کالاهای شیشه‌ای، بیان‌گر سلیقه عام در آن دوره نیز است: «تنگ‌های آبلیمو هر چه سبز و سفید و قرمز داشت همه را فروختم جفتی چهار قران و صد دینار و آنچه لاجوردی داشت کلاً موجود است. علاوه از قیمت مزبور نمی‌خرند» (مهدوی و افشار، ۱۳۸۰: ۷۵). روابط مستمر بین دو تجارت‌خانه از عوامل موفقیت امین‌الضرب در تجارت خارجی بود.

تنگ‌های آبلیمو خوری که یکی چهار غروش خریده‌اید، دو صندوق دیگر بخرید. ملاحظه کنید چیزی که عددش زیاد و قیمتش کم باشد مثل تنگ ضرر ندارد. خرید کردن شما سینی است که جهت محمدابراهیم خریده‌اید. این‌ها را در تهران به هیچ وجه نمی‌خرند، می‌خواستید این‌ها را یک فنجان بخرید، هم زود می‌خریدند و هم خوب نفع می‌کرد، این جور مال‌ها نامرغوب است (همان: ۸۸).

کالاهای مصرفی نسبت به کالاهای تجملی به میزان بیش‌تری وارد ایران می‌شد.

در خصوص فنجان نعلبکی از قراردادی که حاجی عبدالحمید نوشته بود الی دو صندوق که جهت آقامحمد خریده بودید خوب رفته، لیکن مظنه‌اش را نوشته‌اند که چند فروخته. همین قدر نوشته است فروخته خوب نفع کرد. ولی زیادش شکسته بود. البته به قدر ده صندوق از جور همین دو صندوق بخرید و به‌زودی ارسال دارید (همان: ۴۰).

در گزارش‌های حاج‌محمدحسن اصفهانی به برادر خود در استانبول مکرراً از شکستن اقلام شیشه‌ای یاد شده است، در پی آن دوباره سفارش جدید را مطرح ساخته است که این بیان‌گر نیاز مداوم بازار تهران به این اجناس است که تولیدات داخلی آن را برطرف نمی‌کرد. «بلورآلات و چیزهای غریبه و متفرقه که مایهٔ چندانی نداشته باشد و ارزان باشد ضرر ندارد. اما اسباب چراغ به هیچ وجه نخرید» (همان: ۵۲).

اسباب چراغ در این دوره در کارگاه‌های داخلی به‌وفور تولید می‌شد، هم‌چنین این نوع از شیشه‌ها بسیار نازک و شکننده بود و خسارت حاصل از شکست در زمان حمل و نقل سبب متضرر شدن تجار این کالاها می‌شد و امین‌الضرب نیز از برادرش می‌خواست که از خرید این اجناس خودداری کند.

در مطالعهٔ آثار، به نمونه‌هایی با تزئینات دانه‌نشان برمی‌خوریم که در برخی منابع این نمونه‌ها بعد از ورود به ایران تزئین و مرصع می‌شدند. در گزارش‌های امین‌الضرب آمده است:

گیلاس‌های شربت‌خوری که به جهت خانه فرستاده بودید پنج دانهٔ او شکسته است. این‌ها را یک جورش خیلی خوب است. اگر ممکن است یک‌صد دوجین به‌زودی زود خریده ارسال دارید. از آن جور که پایه‌اش کوتاه و نگین‌نشان است. دو نمره کاغذ که در زیر آن چسبانیده بود کندم در جوف است. البته خواهید فهمید از نمرهٔ آن‌ها که چه جور است و البته از خرید آن‌ها کوتاهی نکنید. دوجینی پنج تومان بلاکلام می‌خرند (همان: ۵۳).

گزارش‌هایی تا این حد دقیق و روزمره اطلاعات ارزش‌مندی در زمینهٔ شیشه‌های وارداتی این دوره را منتقل می‌کند.

همان‌گونه که در بخش‌های پیش نیز اشاره شد، کالاهای شیشه‌ای که از روسیه و از طریق بندر آستاراخان (حاجی‌طرخان) وارد ایران می‌شد، به بلورهای حاجی‌طرخانی شهرت داشتند. در گزارش کوتاهی امین‌الضرب در انتقاد از محموله شیشه‌ای به برادر خود نوشته است:

این پیاله نعلبکی و کاسه بشقاب‌ها که فرستاده‌اید، پیاله نعلبکی آبی لاجوردیش و سبزش خوش طرح بود. لیکن کاسه بشقاب‌ها بد بود. علی‌الخصوص بشقاب‌هایش جور مال حاج‌طرخانی بود. بشقاب‌های لندن با این‌ها در فروش دستی یک تومان تفاوت دارد. اول دو جینی شش تومان فروخته بودم، به جهت نامرغوبی بشقاب‌ها دو جینی یک تومان کم کردند و حق هم داشتند (همان: ۵۳).

در باره این‌که اجناس محصول کدام کشور بود، نیز گاهی اشاراتی شده است. از آن‌جا که کلیه کالاهای شیشه‌ای اروپایی از مرزهای ترکیه وارد ایران می‌شد، تفکیک محل ساخت آن بسیار مشکل می‌شد. حاج‌ابوالقاسم در نامه‌ای به حاج‌محمدحسن مقیم اصفهان می‌نویسد:

در هر صورت یک صندوق هم قهوه‌خوری خریده‌ام، یک‌صد دو جین است به واپور داده شد، به انضمام یک صندوق که هشت عدد میوه‌خوری در میانش هست که هر عددی سه پارچه است یکی پایه و یکی کاسه آن و یکی سرپوش آن یکی به مثل سه جفت گلدان سبز که به آقا محمدحسن دادید، دو زوج آن رقم است بدون کم و زیاد، یک جفت و دیگرش هم همان جور است، لکن آبی لاجوردی و بلور سفید است. یک جفت دیگرش هم مرصع الوان است. این‌ها هم از اسباب‌های بازار فاریس است که در بازار فاریس برپا شده بود انتقه است، جهت اطلاع عرض شد (همان: ۲۸۱).

در لیست بلورآلاتی (۱۸۷۰ م / ۱۲۸۷ ق) که به وسیله امین‌الضرب وارد ایران شدند در وجه اول فهرست متنوع کالاهایی وجود دارد که همه کاربردی‌اند مانند کاسه، بشقاب، گیلان، تنگ آبلیموخوری، گلدان، قندان، میوه‌خوری، طبق، گلاب‌پاش، کوزه‌قلیان، نمکدان و صندوق.

۵. تأثیر شیشه‌های وارداتی در تولیدات داخلی

در این دوره بیش‌ترین حجم واردات از روسیه و اتریش بود که شیشه‌های تخت و کاربردی را وارد ایران می‌کردند. روسیه با تولید شیشه‌های سفره مانند استکان نعلبکی، فنجان چای‌خوری، پارچ، و کاسه و بشقاب که به میزان زیاد و قیمت کم ارائه می‌شد، وارد بازارهای ایران شد. روسیه در قیاس با کشورهای دیگر به سبب مرزهای مشترک سهولت

بیش‌تری در حمل و نقل داشت. از آن‌جا که حمل و نقل شیشه به سبب شکننده بودن متحمل خسارت‌های زیادی می‌شد، کشورهای اروپایی نسبت به روسیه در زمینه وارد کردن این محصولات با مشکلات بیش‌تری مواجه بودند. انگلستان به سبب مرزهای مشترک آبی ایران با مستعمرهٔ خویش، هندوستان، اجناس خود را از طریق دریای جنوب وارد ایران می‌کرد که این نیز سبب خسارت‌هایی در جریان حمل و نقل می‌شد.

فرانسه برای وارد کردن کالاهای خود ابتدا با برقراری روابط دوستانه از مرزهای ایران و روسیه استفاده می‌کرد، اما بعدها به سبب اخذ گمرکی و مالیات از سوی دولت روسیه محصولات خود را با کمک تجار ایرانی از مرزهای ترکیه وارد ایران کرد.

شکستن کالاهای شیشه‌ای در مسیر حمل و نقل، دوری مسیر، و اخذ گمرکی در کشورهای مسیر سبب افزایش قیمت نهایی کالاهای شیشه‌ای فرانسه می‌شد. از این رو، همان‌گونه که پیش‌تر نیز ذکر شد، دولت فرانسه به وارد کردن کالاهایی با کیفیت مطلوب و تزئینات زیاد در میزان محدود برای طبقهٔ اشراف و دربار اقدام کرد. شاید بدین سبب است که بیش‌تر نمونه‌های آثار موزه‌ای قاجاری متعلق به فرانسه است. در ادامه جدولی از میزان واردات شیشه از کشورهای صنعتی ارائه می‌شود که آمار و ارقام ذکرشده از *Willem floor* اقتباس شده است.

جدول ۱. میزان واردات شیشه

کشور	نوع واردات	میزان واردات	توضیحات
فرانسه	لوتر، شمعدان چندشاخه و چراغ	۵۰۰۰۰ قطعه در سال	-
روسیه	لیوان چای‌خوری، لاله، شیشهٔ چراغ و مردنگی	۱۰۰۰۰۰ قطعه در سال	۱۰۰۰۰۰ لاله در سال
اتریش	لیوان چای‌خوری، لاله	-	
آلمان	لاله	-	
بوهیمیا	پارچ‌های کوچک، لیوان، بطری‌های دردار	۵۰۰۰۰ قطعه در سال	-
بلژیک	مردنگی، لاله، شیشهٔ چراغ	۲۵۰۰۰ قطعه در سال	-
بمبئی		۱۰۰۰۰۰ قطعه در سال	اجناس انگلیس

با بررسی و مطالعهٔ آثار شیشه‌ای که در این دوره وارد ایران شد، نتایج جالبی به دست آمد که در این بخش اشاراتی به آن می‌شود. گروهی از شیشه‌های مصرفی و کاربردی که از روسیه و دیگر کشورها وارد ایران می‌شد بدون تزئینات تجملی و به صورت قالبی و با تمایه‌های رنگی است که مخاطب آن قشر عام مردم است.

گروه دیگری از آثار نیز، که جنبه تجملی و اشرافی دارند، برای طبقه اعیان و دربار وارد می‌شد که گروهی از اینان تزئیناتی مطابق سلیقه ایرانی دارند و حتی گروهی بعد از ورود به ایران نقاشی و تراش داده شده‌اند. از این دوره شیوه‌ای از تزئین، متأثر از نمونه‌های غربی به نام عکس‌برگردان معمول شد. همان‌گونه که اعتمادالسلطنه در *المآثر و الآثار* می‌نویسد: «بلور بارفتن و چینی به تصویر همایون اعلی حضرت شهریار و شاهنشاه‌زادگان کامکار» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۶۱). بر روی برخی از آثار تصویر زنان و شاهزادگان اروپایی نقش شده است. اما در بیش‌تر نمونه‌ها تصویر شاه وقت و شاه‌زادگان ایرانی نقش بسته که به احتمال زیاد کالایی سفارشی یا اهدایی بوده است.

در برخی مواقع به سفارش ایران بر روی محصولات وارداتی، نقوش مورد علاقه ایرانی یعنی گل و بته، منظره و نقش شیر و خورشید و تصویر پادشاهان قاجار به‌خصوص ناصرالدین‌شاه به صورت نقاشی و چاپ عکس‌برگردان نقش می‌گردید (شفیع‌پور، ۱۳۸۴: ۲۵۰).

تزئیناتی به همین شیوه به وسیله شیشه‌گران ایرانی تقلید شد که این سنت هم‌چنان در کارگاه‌های شیشه‌گری ایران جریان دارد. همان‌گونه که بیان شد، اپالین و بارفتن شیشه‌های شیری‌رنگی بودند که به سبب شباهت‌هایی در بدنه آن، گاهی آن را نوعی شیشه می‌پنداشتند. اما در اصل متفاوت‌اند. کُندن نیز در کارگاه‌های سنتی نقاشی روی شیشه، به نوعی از نقوش گل و بته با طلا اطلاق می‌شود که در آثار این دوره به‌وفور مشاهده می‌کنیم.

تصویر ۳. تنگ، ساخت فرانسه، موزه قاجار تبریز

تصویر ۲. تنگ نیزه‌ای، ساخت انگلستان، مؤسسه فرهنگی موزه‌های بنیاد

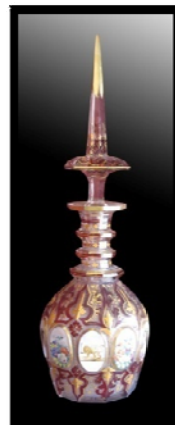
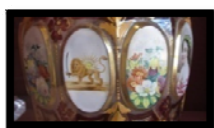
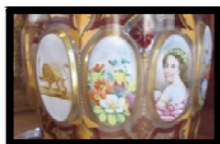

تصویر ۱. تنگ نیزه‌ای، ساخت انگلستان، موزه رضا عباسی

تصویر ۵. تنگ نیزه‌ای، احتمالاً فرانسه، موزه رضا عباسی

تصویر ۴. تنگ بلورین، ساخت فرانسه، موزه قاجار تبریز

تصویر ۸. گلدان، بارفتن، فرانسه، موزه آبگینه

تصویر ۷. تنگ دردار، بارفتن، موزه آبگینه

تصویر ۶. ظروف سه‌تکه بلورین (بارفتن)، ۱۳ ق، بوهم، موزه آبگینه

تصویر ۱۱. گلدان بارفتن، فرانسه، موزه رضا عباسی

تصویر ۱۰. کوزه قلیان، فرانسه، موزه رضا عباسی

تصویر ۹. کوزه قلیان، بارفتن، فرانسه، موزه آبگینه

تصویر ۱۴. فنجان چای خوری، بارفتن، فرانسه، موزه آبگینه

تصویر ۱۳. ظرف بلورین، فرانسه، موزه آبگینه

تصویر ۱۲. کوزه قلیان، اپالین (بارفتن) فرانسه، موزه آبگینه

تصویر ۱۷. جای چای، احتمالاً انگلیس، موزه قاجار تبریز

تصویر ۱۶. ظرف دردار، بارفتن، محل ساخت: ؟، موزه آبگینه

تصویر ۱۵. ظرف دردار، ترکیه (Beykoz)، موزه رضا عباسی

تصویر ۱۹. شربت خوری، روسیه، موزه قاجار تبریز

تصویر ۱۸. بطری دردار، روسیه، موزه قاجار تبریز

۶. تلاش‌های ایران برای احداث کارخانه‌های شیشه در دوره قاجار

تدبیر دولت ایران در مواجهه با پدیده واردات و حذف هزینه‌های حمل و نقل و خسارات ناشی از آن و نیز حق گمرک و نظایر آن راه‌اندازی کارگاه‌ها و کارخانه‌هایی بود

که می‌بایست به شیوه صنعتی محصولات را تولید و تأمین کنند که به تبع این سیاست، دول صنعتی غرب به سبب حضور گسترده سیاسی در ایران، به سرمایه‌گذاری صنعتی در کشور روی آوردند.

کارخانه‌هایی که در نتیجه این تلاش‌ها و سرمایه‌گذاری‌های خارجی در ایران احداث گردید، بر سه دسته بودند:

۱. کارخانه‌هایی که با حمایت دولت در مواجهه با محصولات وارداتی، توسط عوامل ایرانی یا خارجی احداث گردید؛

۲. کارخانه‌هایی که توسط سرمایه‌گذاران غیرایرانی و دولت‌های خارجی در ایران راه‌اندازی شد؛

۳. کارگاه‌هایی که توسط تجار و تولیدکنندگان داخلی در ایران به منظور خودکفایی در شیوه صنعتی تأسیس شد (خانپور و آشوری، ۱۳۹۱: ۶۱).

نخستین گام برای راه‌اندازی صنعت شیشه کسب دانش لازم از نیروهای متخصص کشورهای صنعتی بود.

در سال ۱۲۳۳ هجری، حاجی محمدحسین خان ناظم‌الدوله گروهی از کارمندان انگلیسی در اصفهان را برای کارخانه شیشه و کارخانه چینی استخدام نمود که سبب رشد این صنایع در اصفهان گردید. در نهایت ملک‌قاسم‌میرزا کارخانه شیشه ون را در سال ۱۲۵۶ تأسیس کرد (Floor, 2003: 92).

در زمان محمدشاه قاجار یک کارخانه بلورسازی توسط صنعت‌گری فرانسوی در تهران دایر شد، ولی مدتی بعد تعطیل گردید (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۱/۱۶۸).

در واقع نخستین تلاش‌ها و شاید جدی‌ترین آن‌ها هم‌زمان با حکومت ناصرالدین شاه و در زمان نخست‌وزیری امیرکبیر انجام شد.

در اوایل حکومت ناصرالدین‌شاه و به مدد تلاش‌های صدراعظم توان‌مندش، امیرکبیر، اصلاحات مبتکرانه‌ای در زمینه حکومت، اقتصاد، و آموزش کشور انجام شد. نخستین گام از این اصلاحات تربیت و آموزش گروهی از کارآموزان در کشورهای صنعتی‌ای بود که این صنایع در آن‌ها انجام می‌گرفت. از آن‌جا که یکی از عوامل تسریع‌دهنده در گسترش صنایع مشاهدات و بازدیدهاست، امیرکبیر نیز با اعزام دو گروه به کشورهای صنعتی اولین اقدامات را ترتیب داد. «وی عده‌ای هنرآموز را تحت سرپرستی میرزا محمد تاجر تبریزی برای فراگرفتن صنایع به مسکو و سن‌پترزبورگ و فرانسه روانه نمود» (جوادی، ۱۳۵۰: ۲۲۶).

دومین گروه اعزامی دانش‌جویانی بودند که برای تحصیل علوم و فنون روانه کشورهای اروپایی شدند. «بنا بر شواهد، در مدت سه سال نخست‌وزیری امیرکبیر (۱۲۶۴-۱۲۶۹ ق)، در ۱۲۶۸، گروهی برای یادگیری صنایع به روسیه فرستاده شدند که چند نفر از آنان به تحصیل هنر شیشه پرداختند. کربلایی عباس، که برای یادگیری فنون به سن‌پترزبورگ رفته بود، هنر بلورسازی را برای تحصیل انتخاب نمود» (Floor, 2003: 93). بررسی تلاش‌های دولت ایران برای تولید شیشه در مواجهه با واردات موضوع پژوهش مستقلی است که در مجال این پژوهش نمی‌گنجد.

۷. نتیجه‌گیری

شیشه‌گری سنتی، که در ایران قدمتی دیرینه داشت، در دوره قاجار نیز به صورت کارگاه‌های محلی در بیش‌تر شهرها برای تولید محصولات شیشه‌ای مانند بطری و تنگ‌های کاربردی برای نگه‌داری و حمل عرقیجات، گلاب، و ... فعال بودند.

در نتیجه رشد جمعیت و گسترش مدنیت و شهرنشینی در دوره قاجار، کارگاه‌های محلی توان برآوردن نیازهای داخلی را نداشتند. از این رو، بازار را به کالاهای صنعتی وارداتی از کشورهایی مانند روسیه، انگلیس، و فرانسه واگذار کردند.

در دوره قاجار کشورهای اروپایی، روسیه، و ترکیه، به سبب تولید انبوه کالاهای صنعتی و هم‌زمانی آن با گسترش روابط سیاسی، بازارهای ایران را محل مناسبی برای ارائه کالاهای خود یافتند. شیشه‌های تولید ایران، که به سبب گسترش شهرنشینی و افزایش تقاضا برای کالاهای مصرفی و تزئینی جواب‌گوی نیازهای داخلی نبود، جای خود را به شیشه‌های وارداتی دادند که از کشورهایی مانند روسیه، انگلیس، و فرانسه وارد ایران می‌شدند. تجار و بازرگانان داخلی، که در این دوره از جمله واردکنندگان آثار شیشه‌ای محسوب می‌شدند، در رقابت با هم‌تایان خارجی خود، که امتیازات بسیاری از دولت ایران اخذ کرده بودند، قرار می‌گرفتند. کشورهایی مانند روسیه که بیش‌ترین میزان واردات شیشه را داشتند با احداث تجارت‌خانه در تهران، عواید به‌دست‌آمده از تجارت این کالاها را نیز در خدمت بازرگانان خویش می‌گذاشتند. در مقابل، کشورهای اروپایی به سبب هزینه حمل و نقل و خسارات به‌دست‌آمده از شکستن این محصولات، توسط بازرگانان ایرانی کالاهای خود را وارد ایران می‌کردند و سپس در بازار ارائه می‌کردند. حضور کالاهای شیشه‌ای وارداتی سبب اقداماتی از جانب دولت و سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی در راستای تولید شیشه در ایران شد.

در مجموع، می‌توان گفت شیشه‌های وارداتی در بازارهای ایران در این دوره به‌وفور مشاهده می‌شود. شیشه‌های مصرفی در سطح گسترده از روسیه و شیشه‌های تجملی و تزئینی از ترکیه و اروپا وارد ایران می‌شد. روسیه به سبب مرزهای مشترک شمالی بازار بزرگ مصرفی را هدف قرار داده بود. بیش‌تر آثار شیشه‌ای قاجار در موزه‌ها آثار وارداتی از ترکیه، فرانسه، ایتالیا، و انگلیس‌اند و کم‌تر با نمونه‌های ساخته‌شده در ایران برخورد می‌کنیم. حال آن‌که، تا به امروز این آثار تأثیر بسیاری از نظر فرم، نقش، و کارکرد در شیشه‌گری ایران گذاشته است. واردات شیشه از دوره قاجار آغاز شد و تاکنون نیز ادامه دارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بارفتن اصطلاحی است که در ایران «به نوعی شیشه نیمه‌شفاف و ضخیم و منقوش و نیز بدل چینی اطلاق کرده‌اند. در نمونه‌های بارفتن، تراش از رایج‌ترین تزئینات بر روی نمونه‌ها می‌باشد» (شیشه‌گر، ۱۳۷۵: ۱/ ۲۴۵ ذیل «بارفتن»). اغلب نمونه‌های بارفتن با ته‌مایه‌های صورتی و آبی مشاهده می‌شود که تراش خورده است. درباره منشأ پیدایش و چگونگی رواج این اصطلاح، که از دوره قاجار در ایران معمول می‌شود، نظر قطعی نمی‌توان داد. در مواردی از این شیشه با نام اپالین نیز یاد شده است، اما در توصیف اپالین آمده است که منحصرأ با نقاشی تزئین شده و فقط در فرانسه ساخته می‌شده است. در حالی که نمونه‌های بارفتن با تراش تزئین می‌شود و در بسیاری از موارد از کارخانه‌های بارفتن در روسیه و کشورهای اروپایی یاد شده است. همان‌گونه که در توصیف اپالین آمده است، در مواردی نمونه‌های مشابه شیشه‌های اپالین در کارخانه‌های دیگر ساخته می‌شود. در مجموع می‌توان این نام را به شیشه‌های مات شیری‌رنگ با ته‌مایه صورتی، زرد، و آبی اطلاق کرد که روی آن با تراش و نقاشی تزئین می‌شده است. این نوع شیشه که گاهی به مثابه بدل‌چینی نیز اطلاق می‌شود، در روسیه، انگلیس، و فرانسه ساخته می‌شد. در دوره محمدشاه قاجار که میرزا فتاح‌خان گرمرودی برای مأموریتی سیاسی به اروپا رفته بود، به اقسام حباب‌ها، ظروف بارفتن، و بلور اشاره کرده است (گرمرودی، ۱۳۴۷: ۸۰۷). شیشه‌های اپالین فقط در فرانسه تولید می‌شده است، در حالی که از وجود کارخانه‌های بارفتن در بیش‌تر کشورهای صنعتی یاد شده است.

۲. اپالین به نوعی از شیشه‌های دکوراتیو، که از ۱۸۰۰ تا ۱۸۹۰ در فرانسه ساخته می‌شد، اطلاق می‌شود که در زمان ناپلئون سوم از ۱۸۵۰ تا ۱۸۶۰ در اوج محبوبیت خود بود. این شیشه‌های مات و نیمه‌شفاف که بیش‌تر به رنگ سفید با فام‌های سبز، آبی، صورتی، سیاه، سفید، بنفش کم‌رنگ، و زرد است، به سبب وجود سرب بالا در ترکیبات آن به شیشه‌های کریستال - دمی یا نیمه‌کریستالی نیز شهرت دارند.

این نوع شیشه‌ها متأثر از شیشه‌های شیری ونیزی قرن شانزدهم و تولیدات شیشه‌سفید بریتول در قرن هجدهم به وجود آمد. بسیاری از آثار تولیدشده به شکل گلدان، کاسه، فنجان، بطری‌های عطر، جعبه، و ساعت است. تولید این شیشه‌ها، که در زمان سلطنت ناپلئون آغاز شده بود، در کارخانه‌های باکارا، سنت لوئیس، Reunion، و در نقاط مختلف انگلستان ادامه داشت. از ناصافی کف محصولات مشخص می‌شود که همه شیشه‌های اپالین به شیوه دمی دستی ساخته می‌شد. هم‌چنین بر روی هیچ‌کدام از آثار اپالین حکاکی دستگاه دیده نمی‌شود. بسیاری از شیشه‌های اپالین با تذهیب تزئین شده است. بر روی بعضی از آن‌ها با دست نقش گل یا پرندۀ تصویر شده است. این نوع شیشه فقط در فرانسه تولید می‌شد. در قرن بیستم به تولید نمونه‌های مشابه مبادرت ورزیدند. بیش‌تر شیشه‌های اپالین مارک یا نشانه‌ای ندارد. ساخت شیشه اپالین در قرن نوزدهم در اروپا آغاز شد.

این نام نخستین‌بار حدود ۱۸۲۳ در کارگاه شیشه‌گری معروف باکارات در فرانسه به کار رفت و در ۱۸۲۵-۱۸۷۰ در کارگاه‌های دیگر شیشه‌گری فرانسه و سپس در دهه‌های اول قرن بیستم در انگلستان و امریکا و ونیز رواج یافت (شیشه‌گر، ۱۳۷۵: ۱/۲۴۶ ذیل «بارفتن»).

تعاریف جامعی در زمینه شیشه اپالین وجود ندارد. این نوع شیشه‌ها در ۱۸۰۰ تا ۱۸۹۰ در فرانسه تولید می‌شد، کارخانه‌هایی مانند سنت لوئیس و باکارا این نوع شیشه‌ها را تولید می‌کردند و به بازارهای جهانی عرضه می‌کردند. به نظر نگارنده، برخلاف نظریاتی که شیشه اپالین را همان بارفتن می‌گویند، شیشه‌های اپالین کیفیت بهتر و بدنه نازک‌تری از نمونه‌های بارفتن دارند. در مواردی به سبب شباهت‌های کوچک، این دو را یک نوع شیشه تلقی می‌کنند. ۳. اسقف متز (Metz)، که خواستار تشویق صنعت در روستای کوچک باکارا در ۲۵۰ مایلی شرق پاریس فرانسه بود، کارخانه شیشه باکارا (باکارات) را راه‌اندازی کرد. آثار تولیدی این کارخانه، که شامل ظروف شیشه‌ای کاربردی (شیشه پنجره، ظروف غذاخوری، و...) بود، مدت‌ها از شهرت جهانی برخوردار بود.

این ظروف در انقلاب فرانسه (۱۷۸۹) باقی ماندند، اما در زمان جنگ‌های ناپلئونی بسیاری از آنان از بین رفت. در سال ۱۸۱۵ این آثار در فرای مرزهای شمال فرانسه و در کشور بلژیک یافت شدند (شفیع‌پور، ۱۳۸۴: ۲۰۷).

بدین ترتیب، صاحب این آثار درصدد اخذ امتیازی از کشور فرانسه برآمد.

شرکت جدید «Veno che-Baccarat» به مدت ۱۸۰ سال فعالیت نمود. این شرکت بر تولیدات شیشه‌های سربی با درصد بالا (کریستال) تأکید می‌نمود و در این مدت بسیاری از تکنیک‌های جدید را در تولید بهترین کریستال‌ها توسعه داده است. در سال ۱۸۲۲ صاحب بلژیکی کارخانه امتیاز را به فردی فرانسوی فروخت (همان: ۲۰۸).

این شرکت به سرعت به یکی از پیشرفته‌ترین کارخانه‌های شیشه‌گری در فرانسه بدل شد. «هم‌چنین در نمایش‌گاه‌های بزرگ در پاریس از سال ۱۸۲۳ مدال‌هایی به دست آورد. کارخانه باکارات در قرن نوزدهم کریستال‌های سربی‌رنگ و ظروف اپالین و بطری‌ها و جام‌های بسیار زیبا و مجسمه‌های کریستالی حیوانات و پرندگان را تولید می‌نمود. شیشه‌های هزارگل در دهه ۱۸۴۰ جای‌گزین تکنیک‌های بوهمی - ونیزی توسط باکارا اعمال شد و کاغذنگه‌دارهای کریستال سربی با طرح‌های هزارگل از تولیدات آن زمان از بوهم تا ونیز گسترش یافت» (همان: ۲۰۵).

منابع

- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه*، تهران: زمینه.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۳). *المآثر و الآثار: چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه*، به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر.
- افشار، مصطفی (۱۳۴۹). *سفرنامه خسرومیرزا به پترزبورغ*، به کوشش محمدگلبن، تهران: کتابخانه مستوفی.
- بروگش، هینریش (۱۳۶۸). *سفری به دربار سلطان صاحب‌قران*، ترجمه مهندس کردبچه، تهران: اطلاعات.
- تاجبخش، احمد (۱۳۸۲). *تاریخ تمدن و فرهنگ ایران در دوره قاجاریه*، تهران: نوید شیراز.
- جوادی، شفیق (۱۳۵۰). *تبریز و پیرامون*، تهران: بنیاد فرهنگی رضا پهلوی.
- خانپور، آرزو، محمدتقی آشوری (۱۳۹۱). «تلاش‌های دوران قاجار برای تولید شیشه در ایران»، *فصل‌نامه مطالعات تاریخ فرهنگی*، س ۳، ش ۱۲.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۷۸). *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: طاووس.
- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۷۸). *گنجینه تاریخ ایران*، ج ۱۲، تهران: اطلس.
- سرابی، حسین بن عبدالله (۱۳۶۱). *سفرنامه فرخ‌خان امین‌الدوله*، مخزن الوقایع، تهران: اساطیر.
- شفیع‌پور، آسیه (۱۳۸۴). «بررسی عوامل و علل پیشرفت هنر شیشه‌گری در کشورهای پیشرفته و مشکل تولید آن در ایران»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی*، دانشگاه هنر تهران.
- شیشه‌گر، آرمان (۱۳۷۵). *دانش‌نامه جهان اسلام*، زیر نظر سیدمصطفی میرسلیم، ج ۱، تهران: بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- شیشه‌گر، آرمان (۱۳۸۴). *دانش‌نامه ایران*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱، تهران: بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران: دوران قاجاریه*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- گراتوسکی، آ. (۱۳۵۹). *تاریخ ایران، از زمان باستان تا امروز*، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران: پویش.
- گرمودی، فتح‌الدین (۱۳۴۷). *متن سفرنامه فتاح‌خان گرمودی به اروپا در زمان محمدشاه قاجار*، به کوشش فتح‌الدین فتاحی، تهران: بانک بازرگانی ایران.

۳۶ واردات شیشه در دوره قاجار

لرد کرزن، جرج (۱۳۵۰). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مهدوی، اصغر و ایرج افشار (۱۳۸۰). *اسناد تجارت ایران، در سال ۱۲۸۷ قمری*، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

Diba Leyla s. (2015). "Crystal", <www.iranicaonline.org/articles/crystal/v6/1993/p2>.

Floor, Willem (2003). *Traditional Craft in Qajar Iran (1800-1925)*, California: Mazda Publisher.